

САТИРА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК ВИЯВ РОМАНТИЧНОЇ ІРОНІЇ

Довгі роки творчість Тараса Шевченка розглядалась як голос протесту революціонера-демократа й антиклерикала проти царизму, кріпосництва й клерикалізму. Романтизм як філософія і світогляд у такому контексті вважався засобом відходу від дійсності, відволікання сучасника у світ мрії й уяви, що мало реакційний характер. Тому Тараса Шевченка ніяк не можна було вважати представником романтизму.

Спробуємо, однак, поглянути на його творчість з точки зору не тільки настроїв та смаків епохи романтизму, а пильніше придивитись до його сатиричних творів, знайти в них вияв особливого прийому романтиків – романтичної іронії.

Сатира Тараса Шевченка є нищівною критикою царського самодержавства та його прислужників. До сатиричного викриття царизму поет підіймається через романтичне захоплення подвигами борців проти сваволі самодержавства – декабристів. Ключем до сатирично-іронічних викривальних творів Шевченка можна вважати його ранній вірш «Розрита могила» (1843). Образ спалюваної розкопками могили для поета є лише приводом для глибоких роздумів про історичну долю й сучасне становище України. Першопричину підневільного стану свого краю поет бачить у вчинку Богдана Хмельницького, та звинувачує царизм, який розтоптав умови угоди, а також перевертнів – українських чиновників і дворян, що здійснювали колонізаторську політику царя. Подальші твори свідчать, що поет сподівається збудити народ, оновити його кров і спонукати до боротьби за волю.

Подорож на Україну остаточно розвіює романтичний пафос поета, і він у 1844 р. пише поему «Сон», де неначе узагальнює враження від побаченого. Картини «Сну» нагадують подорож поета по пеклу, а підзаголовок «комедія» підсилює сатиричну іронію й гостроту. Підсилює іронію також епіграф з Євангелія: «Дух істини, його світ не може прийняти, бо не бачить його, ані не знає його». Саме уві сні може розкритися «дух істини». Вступ до поеми-комедії з філософським узагальненням глибоких і страшних невиліковних виразок самодержавного суспільства, де найреальнішою є картина «генерального мордобиття». У цій реалістичній картині життя російської імперії з симпатією змальовані лише образи декабристів, що виступили проти деспота. Усе решта гірка іронія й гостра сатира на величезну казарму – Росію. Жанр комедії лише підкреслює саркастичну іронію солдафонського устрою всезагального приниження й генерального мордобиття. У цій сірій атмосфері північної столиці кишать запроданці, кар'єристи, які за будь-яке приниження готові купувати місце «коло самих» жалюгідних помазанників, що роздають стусани у самі сановні пики.

Засоби сатиричної іронії дозволяють поетові висміювати усі святощі, які ідеалізували «тупорилі віршомазі». Гротескними описами царських палат Шевченко вдало відтіняє сіре навколишнє життя, світлим образом на фоні якого є лиш біла пташка – загублена козацька душа, сотні тисяч яких погублено на болотах столичних забудов. Містична фантазмагорія тіней з того світу поглиблює кошмарний сон у сні, і з нього виступає злочинний зміст страшної діяльності царя-реформатора, творця російської імперії. Місто на болотах, загачених кістками волелюбних козаків, прославлена столиця імперії, сповнена зловісних тіней і примар – це вся Росія. Саме такою зловісною бачить поет імперію, яка поглинула його світлу батьківщину, його милу Україну.

Тема двох контрастних світів, така характерна для романтичної іронії, звучить виразно і в поемі Шевченка «Кавказ». «Цивілізована», «християнська» Росія постає як носій моральної ницості, цинічної антигуманності на фоні "дикого" кавказького народу – носія свободи, романтики, прометеївської жертвовності. Завоювання Кавказу супроводжує поет пародіюванням царських маніфестів – «милостивії ми, застукали сердешну волю, та й цькуємо»(2, с. 48), зображаючи полювання на хижого звіра, коли розлилося море сліз і крові. Картина переможного полювання завершується славослов'ям тим, хто найстаранніше цькував волю – хортам, і гончим, і псарям. В сатиричному пафосі поет іронізує над цареславними гімнами. Сатира й іронія поета спрямована проти царизму, та вона звучить гіркою інвективою усім загарбникам, усім

часів і народів. Поет підіймається до широких філософських узагальнень, натякаючи, що у величезній імперії все мовчить, «бо благоденствує». Само благоденствіє звучить пародією на славословіє загарбницької політики.

У контексті романтичної іронії висвітлюється нова грань ліричної поезії Шевченка. Крізь світлу пелену його ліричних картин проступає найглибша трагедія людини – трагедія покинутості й самотності. Людина глибоко страждає, бо ні з ким розділити сердечний біль, гине, бо відчуває себе серед людей неначе в пустелі, оскільки всюди панує жорстокий егоїзм. Самотність людини серед маси собі подібних, в чужому для неї суспільстві – це гірка іронія самого поета, що відображає його власну долю, і долю України. Сирота Україна, знищені, розорені села, повалені хати, ставки бур'яном поросли, покинуті діти, матері, дівчата, навіть забутий Богом світ – усе це символи, якими Шевченко – поет підсвідоме виражає почуття своєї трагічної самотності й свого безсилля щось змінити. Єдине, на що він здатний, – це віднайти слова надії на перемогу високих ідеалів добра й справедливості. Цю надію вселяють шляхетні образи українських селян і селянок, що випромінюють відданість, внутрішнє тепло, щирість, християнське смирення. Контрастом до таких прекрасних образів виступають морально-духовні наслідки кріпацтва, які викликають почуття ненависті й помсти. Прекрасні душею люди кінчають життя самогубством, сходять з розуму, не в силі знести трагедію розтоптаного материнства, наругу над гідністю – у цьому також гірка іронія долі.

Тема романтичної іронії відображена також у містерії «Великий льох» (1845). Літературознавці проводять аналогії цього жанру в творчості Шевченка з європейськими літературами (Шекспір, Байрон, Міцкевич, Красінський), з українським фольклором, вертепом тощо (1, с.156). Містерія «Великий льох» складається з трьох частин, кожна з яких є неначе поширеним у фольклорі триптихом: три пташечки-душі, три ворони і три лірники. Алегорії душ-пташок відтворюють процес закріпачення України царизмом, а три ворони – символи зла в історичній долі народів-сусідів, адже вихваляються одна перед одною заподіяними народіві злочинами. Зловісним звинуваченням і застереженням звучить у містерії намір трьох ворон поховати новонародженого Гонтю – так об'єднуються запродавці й зрадники України.

Постаті трьох лірників у третій частині містерії виступають як алегорії українського духовного каліцтва. Лише такі люди, на думку Шевченка, можуть дозволити собі говорити правду, зокрема прославляти Б. Хмельницького, але за це їх карають царські посіпаки. У цьому гірка іронія долі України. Саркастична містерія своєю гіркою іронією гостро засуджує не лише царизм, а й усіх тих, хто сприяє здійсненню його загарбницьких планів. Душевний біль поета за поневолену батьківщину вилився у гірку інвективу всім українцям, які сприяли чи потакали загарбницькій політиці царату. Алегоричні образи нерозкопаного великого льоху і домовини, яка розвалиться, вселяють надію, звучать єдиною оптимістичною ноткою у в цілому зловісній містерії.

До кінця свого життя поет залишався в полоні романтичних мрій про вільну Україну, щасливий народ, тому так багато місця в його творчості займає алегорія, пародія, бурлеск, іронія і сатира, але порівняно мало сміху, справді веселого гумору. Це впливає із умов життя і України в цілому, і самого поета. Всюди він бачив море сліз, наругу над гідністю людини, знущання й страждання. Алегоричними образами, пародіюванням, засобами бурлеску й іронії поет хотів привернути увагу до зла, «збудити волю». Характерна в цьому плані поема «Царі» (1848). Вона є сатиричною полемікою з творами, де прославлялися «помазаники божі», тому звучить гіркою іронією. У стилі бурлескної «Енеїди» І. Котляревського Шевченко пародіює і музу – сестру Аполлона – замість неї бачимо «яненьку на милицях старчиху з торбиною, і біблійних персонажів – святих церкви: підступний і віроломний, розбещений Давид і його син, «бугай здоровий», гвалтівник рідної сестри. Такий же розбещений і віроломний святий Володимир – князь Київський. Саркастична сатира поета, спрямована проти ката України царя Миколи I та його опори – церковного кліру, завершується гіркою іронією: «Заходимось царя любити» (2, с.353).

Гнівним осудом політики царизму звучить і поема «Неофіти» (1857), сповнена гіркою іронією – осуду «доброго царя», благодійника народу. До алегорії й іронії Шевченко

часто вдавався після повернення із заслання, тобто в останні роки життя. Знущання десятилітньої солдатчини навчили остороги, хоча читачеві було зрозуміло, що йдеться про дійсну реальність, про царя і посіпак, прославляти яких поет ніколи не наважувався, а ніколи не переставав критикувати. Прославляти міг хіба іронічно, з сарказмом, так, як у поемі «Кавказ» чи «Сон». Це стосується й церковного кліру. Позбавлена Катериною II маєтків, церква у часи Шевченка стала покійною служницею царату, тому навіть твори поета на біблійні теми обертаються гострою сатирою на царя та його слуг, насамперед церковників («Во іудеї во дні они», «Марія», «Саул», «Юродивий», «Гімн черничий», «Світе ясний, світе тихий»). З гіркотою поет визнає, що суспільство - «німії, подлії раби» мовчки зносять наругу, терплять знущання. «О люди! люди небораки!» - розпачливо вигукує поет, відчуваючи й співчуваючи, як нещасний замучений і заслплений народ плекає сильні цареславні ілюзії, не бачить відвертого приниження й знущань. На цьому фоні іронією звучить його свята віра у свій народ, пробудити який він намагався усе життя («І Архімед, і Галілей») (1850). Глибоко символічним видається його твір «Бували війни й військові свари» (1860), де поет з останніх сил намагається розбудити інтелектуальні сили, сколихнути громадянську байдужість, пасивність, дух давнини й героїки. Гнів проти царських слуг поет адресує нащадкам козацької старшини - Галаганам, Кочубеям, Киселям і покладає надію на молоде пагіння - нове покоління, яке виростає з могутнього кореня дуба - України. Віра у здорові сили народу ніколи не покидала поета. Своєрідним проявом іронії в українській дійсності була така віра, а також заклик до боротьби людей, які живуть у темряві й невігластві, які

«німі на панщину ідуть, і діточок своїх ведуть», які не виплекали ще духа боротьби, бо їх душа рабська, спокійна, приспана обіцянками раю в потойбічному світі. Іронією звучить і віра збудити до спротиву людей самотніх, розгублених і покинутих у цьому велелюдному світі. Такою самотньою й покинутою у своєму горі вважається поетові Україна з її людьми-примарами. Рятує лише його щира й неситна віра у її світле майбутнє.

Отже, в умовах заборони українського слова й української культури романтична іронія використовувалась як прийом викриття нікчемності явища, критики панівних верств і суспільних порядків.

1. Історія української літератури. У 8 т. - Т.3. - К., 1988.
2. Шевченко Тарас. Кобзар. -К., 1976.